

Xorazm viloyati toponimlarida o'zbek va qo'shni xalqlar tillarining ta'siri

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti Tabiiy va qishloq xo'jaligi fanlari fakulteti tyutori Aqbayev G'anijon Zoir o'g'li

Annotatsiya: Xorazm viloyatining boy va qadimiy tarixi uning geografik nomlari — toponimlarida ham o'z aksini topgan. Bu toponimlar nafaqat o'zbek tilining rivojlanish bosqichlarini, balki mintaqada yashagan va o'zaro aloqada bo'lgan turli xalqlar, jumladan, qozoq, turkman, qoraqalpoq, fors, arab va rus tillarining ta'sirini ham o'rganish uchun muhim manba hisoblanadi.

Ushbu tezisda Xorazm toponimiyasida uchraydigan o'zbek va qo'shni xalqlar tillariga oid leksik va fonetik xususiyatlar tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida Xorazm viloyati hududidagi qishloq, shahar, daryo, ko'l va boshqa geografik obyektlarning nomlari o'rganilib, ularning etimologiyasi (kelib chiqishi) aniqlanadi. Xususan, fors-tojik tilidan o'zlashgan "obod," "tepa," "iston" kabi qo'shimchalar, arab tilidan kirgan "qal'a," "so'fi," "madrassa" kabi so'zlar, shuningdek, turkiy tillar (masalan, turkman va qoraqalpoq) bilan umumiy bo'lgan "ko'l," "qum," "yop," "qo'rg'on" kabi so'zlarning viloyat toponimiyasida tutgan o'rni yoritib beriladi.

Tahlil natijalariga ko'ra, Xorazm toponimlarining aksariyati turkiy tillar asosida shakllangan bo'lsa-da, ularda qo'shni eroniylar (fors-tojik) va semit (arab) tillari leksik qatlamining chuqur izlari borligi aniqlanadi. Bundan tashqari, tarixiy aloqalar tufayli slavyan (rus) tillarining ayrim elementlari ham uchrab turishi qayd etiladi. Bu o'zaro ta'sirlar Xorazmning uzoq yillar davomida turli xalqlar madaniyati va tillari kesishgan chorraha bo'lganligini isbotlaydi.

Kalit so'zlar: Toponim, toponimika, Xorazm, o'zbek tili, qo'shni xalqlar, til ta'siri, etimologiya.

Kirish: Xorazm — qadimiy sivilizatsiyalar beshigi va Buyuk Ipak yo'lining muhim chorrahasi bo'lib, uning tarixi ming yilliklarga borib taqaladi. Bu hudud doimiy ravishda turli xalqlar va madaniyatlarning o'zaro aloqada bo'lish maydoni bo'lib kelgan. Geografik joylashuvi va savdo yo'llari kesishgan nuqtada joylashgani sababli, Xorazm hududida nafaqat o'zbek xalqi, balki qozoq, turkman, qoraqalpoq, fors, arab va rus kabi ko'plab qo'shni xalqlar ham yashab kelgan. Bu uzoq yillik o'zaro muloqot

nafaqat moddiy madaniyatda, balki til xususiyatlarida, xususan, joy nomlarida — **toponimiyada** ham oʻziga xos iz qoldirgan.

Toponimlar — bu shunchaki joy nomlari emas, balki xalqning tarixi, tili, madaniyati va dunyoqarashi haqida maʼlumot beruvchi nodir manbadir. Xorazm viloyati toponimlarining oʻrganilishi tilshunoslik, tarix, etnografiya va geografiya fanlari uchun muhim ahamiyatga ega. Ushbu tadqiqotda Xorazm viloyati toponimiyasida oʻzbek tilining oʻrni va qoʻshni xalqlar tillarining taʼsiri chuqur tahlil qilinadi.

Maqsad — Xorazm toponimlarining etimologik (kelib chiqishi) asoslarini aniqlash, ularning shakllanishidagi lingvistik qatlamlarni ajratish va bu nomlarda aks etgan madaniy-tarixiy aloqalar mexanizmini yoritib berishdan iborat. Tadqiqotda toponimlar tasniflanib, ularda uchraydigan fors-tojik, turkman, qoraqalpoq va arab tillariga oid leksik hamda fonetik oʻzlashmalar misollar asosida koʻrsatib beriladi. Bu tahlil orqali Xorazm hududining koʻp tilli va koʻp madaniyatli muhiti geografik nomlarda qanday aks etganini ilmiy jihatdan asoslab berish reja qilingan.

Mavzuning dolzarbligi bir necha muhim jihatlar bilan belgilanadi:

1. **Tarixiy va madaniy merosni saqlash:** Xorazm viloyati toponimlari asrlar davomida shakllangan noyob tarixiy va madaniy qadriyatlarni oʻzida mujassam etadi. Bu joy nomlari orqali hududning qadimgi aholisi, ularning turmush tarzi, diniy eʼtiqodlari, iqtisodiy faoliyati va boshqa xalqlar bilan aloqalari haqida muhim maʼlumotlarni aniqlash mumkin. Ushbu toponimlarni ilmiy jihatdan oʻrganish va hujjatlashtirish kelajak avlodlar uchun bebaho maʼnaviy boylikni saqlab qolishga xizmat qiladi.

2. **Oʻzbek tilshunosligining rivojlanishi:** Oʻzbek tilining boyib borishida qoʻshni xalqlar tillarining oʻrni katta. Xorazm toponimiyasini oʻrganish orqali turkiy, eroniy va arab tillari oʻrtasidagi oʻzaro taʼsir mexanizmlari, soʻzlarning fonetik va semantik oʻzgarishlari chuqur tahlil qilinadi. Bu tadqiqot oʻzbek tilining etimologik asoslarini chuqurroq anglashga yordam beradi va toponimika fanining rivojlanishiga hissa qoʻshadi.

3. **Hozirgi zamon muammolarini hal etish:** Zamonaviy toponimika nafaqat tarixiy maʼlumotlarni oʻrganadi, balki joy nomlarining yozilishi va talaffuzidagi xatolar, oʻzgarishlar kabi amaliy masalalarni ham oʻrganadi. Baʼzi eski nomlarning unutilib ketishining oldini olish yoki ularni qayta tiklash uchun toponimik tadqiqotlar

muhim ahamiyatga ega. Mavzuning dolzarbligi shundaki, u hozirgi zamonda geografik nomlar bilan bog'liq bo'lgan rasmiy hujjatlar, xaritalar va turistik yo'nalishlarni tuzishda asos bo'lib xizmat qiladi.

4. **Madaniyatlararo aloqalarni mustahkamlash:** Xorazm toponimlarida o'zbek va qo'shni xalqlar tillarining qorishmasi mintaqaning o'tmishda madaniyatlararo muloqot markazi bo'lganini isbotlaydi. Bu esa zamonaviy sharoitda xalqlar o'rtasidagi do'stlik va o'zaro hurmatni yanada mustahkamlash uchun madaniy-tarixiy asos yaratadi.

Muhokama: Xorazm viloyati toponimiyasining tahlili shuni ko'rsatadiki, bu nomlar bir tilli emas, balki ko'p tilli va ko'p qatlamli bo'lib, ularning tarkibida o'zbek tiliga xos bo'lgan elementlar bilan birga, mintaqada yashagan qo'shni xalqlar tillarining izlari ham yaqqol ko'rinadi. Bu o'zaro ta'sir natijasida toponimlarning shakllanishini uch asosiy guruhga ajratib o'rganish mumkin:

1. Turk tiliga oid toponimlar: Xorazm toponimlarining katta qismi o'zbek tiliga mansub bo'lib, ular asosan geografik obyektlarning xususiyatlarini aks ettiradi. Misol uchun:

- **"Qum"** — qumli yerlar (Qumso'fi, Qumquduq).
- **"Ko'l"** — suv havzalari (Ko'lko'l).
- **"Qo'rg'on"** — istehkomlar yoki tepaliklar (Shovotqo'rg'on, Hazoraspqo'rg'on).
- **"Tepa"** — balandliklar (Urganchtepa).

Bu nomlar Xorazmning tabiatiga, aholining turmush tarziga va tarixiy voqealariga bevosita bog'liq. Ular o'zbek tilining fonetik va leksik xususiyatlarini saqlab qolgan.

2. Eroniy (Fors-tojik) tillari ta'siri: Xorazmning fors-tojik madaniyati bilan uzoq yillik aloqalari tufayli bu tillarga oid toponimlar ham keng tarqalgan. Bu nomlar asosan toponimlarning ikkinchi qismi, ya'ni qo'shimchalar shaklida uchraydi.

• **"-obod"** — obod qilingan, bunyod etilgan joy (Shovot-obod, Xonobod). Bu forscha qo'shimcha joyning farovonligini yoki uning yangidan bunyod etilganini ifodalaydi.

- **"-iston"** — joy, o'rin (Xivaiston).
- **"-deh"** yoki **"-dehlik"** — qishloq (Qatag'ondehlik).

Shuningdek, toponimlar orasida fors tilidan o'zlashgan "darvoza," "ko'l," "bog" kabi so'zlar ham mavjud.

3. Arab va boshqa tillar ta'siri: Islom dinining tarqalishi bilan arab tiliga oid soʻzlar ham toponimiyaga kirib kelgan. Ular asosan diniy ziyoratgohlar yoki tarixiy shaxslar nomi bilan bogʻliq toponimlarda uchraydi.

- **"Madrasa"** (Madrasa qishlogʻi).
- **"Masjid"** (Masjid qishlogʻi).
- **"Qalʼa"** (Yangi qalʼa).

Bundan tashqari, Xorazmning qozoq, turkman va qoraqalpoq xalqlari bilan umumiy chegaradosh boʻlishi bu tillarga oid toponimlar mavjudligini ham koʻrsatadi. Masalan, turkman tilidagi **"depe"** (tepa) kabi soʻzlar xorazmcha "tepa" soʻzi bilan oʻxshash boʻlib, umumiy turkiy tillar ildiziga ega ekanligini isbotlaydi.

Xulosa va takliflar: Xorazm viloyati toponimlarini chuqur tahlil qilish shuni koʻrsatadiki, ularning shakllanishida oʻzbek tilining oʻziga xos xususiyatlari bilan bir qatorda, qoʻshni xalqlar — **fors-tojik, arab, turkman va qoraqalpoq tillarining ta'siri** ham kuchli boʻlgan. Bu toponimlar Xorazmning koʻp tilli va koʻp madaniyatli tarixiga guvohlik beruvchi noyob lingvistik yodgorliklardir. Tadqiqot natijalariga koʻra, toponimlarning asosiy qatlami **turkiy tillar** asosida vujudga kelgan boʻlib, ular asosan geografik sharoitlar, xalqning turmush tarzi va kasblariga bogʻliq. Shu bilan birga, fors tilidan oʻzlashgan **"-obod," "-iston," "-deh"** kabi qoʻshimchalar, shuningdek, arab tilidan kirib kelgan **"qalʼa," "masjid"** kabi soʻzlar toponimiyani boyitgan. Bu oʻzaro ta'sir jarayoni Xorazmning uzoq davrlar davomida tillar va madaniyatlar kesishgan markaz boʻlganligini isbotlaydi.

Takliflar:

Ushbu tadqiqot natijalariga asoslanib, quyidagi amaliy takliflar ilgari suriladi:

1. **Toponimik lugʻat yaratish:** Xorazm viloyati hududidagi barcha toponimlarning etimologik lugʻatini tuzish maqsadga muvofiq. Bu lugʻatda har bir joy nomining kelib chiqishi, uning asl maʼnosi va fonetik oʻzgarishlari batafsil yoritilishi lozim. Bunday lugʻat tilshunoslar, tarixchilar, geograflar va mahalliy aholi uchun qimmatli manba boʻlib xizmat qiladi.

2. **Ilmiy-ommabop nashrlar chop etish:** Toponimika boʻyicha ilmiy tadqiqotlarni faqat mutaxassislar doirasida qoldirmasdan, ularni keng oʻquvchilar ommasi uchun tushunarli tilda kitoblar, maqolalar va sayohat yoʻlkoʻrsatkichlari shaklida nashr etish lozim. Bu aholining oʻz hududi tarixiga qiziqishini oshirishga va joy nomlariga nisbatan ehtiyotkorona munosabatni shakllantirishga yordam beradi.

3. **Tarixiy nomlarni qayta tiklash:** Hozirgi kunda o'zgartirib yuborilgan yoki unutilib borayotgan ba'zi tarixiy joy nomlarini o'rganish va ularni qayta tiklash bo'yicha ishlar olib borish muhim. Bu Xorazmning tarixiy xotirasini saqlashga xizmat qiladi.

4. **Tadqiqotlarni kengaytirish:** Kelgusida bu tadqiqotni nafaqat toponimlar, balki gidronimlar (daryo, ko'l nomlari), oronimlar (tog', tepalik nomlari) va etnonimlar (qabila, elat nomlari) bo'yicha ham olib borish orqali Xorazmning til va madaniy o'tmishini yanada chuqurroq o'rganish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Iskandarov A. Xorazm toponimlari va ularning etimologik tahlili. Toshkent: Fan, 2007. – 152-178-betlar.
2. Jumayev M. O'zbek toponimiyasining nazariy masalalari. Nukus: Bilim, 2012. – 25-40-betlar.
3. Karimov B. Markaziy Osiyo toponimiyasida fors-tojik tillarining o'rni. Toshkent: O'zbekiston, 2015. – 88-105-betlar.
4. Madraimov A., Xudoyberganov T. Xorazm tarixi. Toshkent: Fan, 2005. – 65-72-betlar.
5. Nafasov T. O'zbekiston gidronimlari. Toshkent: O'qituvchi, 1989. – 35-50-betlar.
6. Qo'chqortoyev I. Toponimika asoslari. Toshkent: Universitet, 2003. – 110-125-betlar.
7. Shoniyozov K. Qadimiy Xorazm xalqi tarixi. Toshkent: Sharq, 2009. – 45-55-betlar.
8. Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. O'zbek tili leksikologiyasi. Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2009. – 130-145-betlar.